İKİ DİN - İKİ MEDENİYET

Kaynakları İtibariyle Hristiyan ve İslam Medeniyetlerinin Mukayesesi

DOÇ. DR. ETEM ÇALIK

ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1875
EDEBÎ ESERLER: 952

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 49269

ISBN: 978-625-408-353-2

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Ayşegül Büşra Paksoy

Kapak Resmi: Andrea di Bonaiuto.
Santa Maria Novella 1366-7 fresco 0001

Kapak Tasarımı: Mahmut Doğan

Dizgi-Tertip: Mahmut Doğan

Kapak Baskı: Pelikan Basım

Baskı: İMAK OFSET BASIM YAYIN SAN. VE TİC. LTD. ŞTİ.
Akçaburgaz Mah. 137. Sok.No: 12 Esenyurt / İstanbul / TÜRKİYE
Sertifika Numarası: 45523 Tel: (0212) 444 62 18

İstanbul- 2022

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Etem Çalık: 1958 yılında Gümüşhane'de doğdu. Liseyi Bayburt'ta bitirdi. 1982 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nden mezun oldu. Yüksek lisansını Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Ziya Gökalp'ta Türkçülük-İslamcılık ve Medeniyetçilik Anlayışı", doktorasını ise İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Suç ve Cezaların Şahsileştirilmesi ve Cemiyet Tipi Münasebeti" konulu tezle tamamladı. İkinci lisans eğitimini aldığı Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden 1994 yılında mezun oldu. 1996-97 arasında Uluslararası Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi'nde Sosyal Bilimler Enstitüsü müdür yardımcısı olarak vazife yaptı. İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'ndeki öğretim üyeliği 2015 yılına kadar sürmüş olup, bu tarihten beri aynı üniversitenin Hukuk Fakültesi'nde gene öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. İyi seviyede Fransızca bilen Çalık'ın başlıca çalışma alanları "Hristiyan Medeniyeti", "İslam Medeniyeti", "Sosyal Düzen Kuralları", "Suç ve Cezalar" ile alakalı olup bu hususlarda yayımlanmış çok sayıda makalesi bulunmaktadır.

Yayımlanmış Kitapları:

Suç ve Cezaların Şahsileştirilmesi ve Cemiyet Tipi Münasebeti Üzerine Bir İnceleme, MEB Yayınları, 1996.

Türk Düşüncesinde Ziya Gökalp -Ziya Gökalp'ta Türkçülük, İslamcılık ve Medeniyetçilik Anlayışı-, Ötüken Neşriyat, 2019.

İÇİNDEKİLER

Ön Söz 9
Giriş 11

I. BÖLÜM
HRİSTİYAN MEDENİYETİNİN KAYNAKLARI

FELSEFİ KAYNAKLAR 15
İlk İlham Kaynağı: Platon 19
İkinci Kaynak: Aristoteles 28

SİYASİ KAYNAKLAR 37
Hristiyanlığın Doğuşu Sırasında
Roma İmparatorluğu'nun Siyasi Vaziyeti 38

DİNÎ KAYNAKLAR 48
Antik Yunan Felsefesinde Tanrı Anlayışı 50
Roma İmparatorluğu'nda Tanrı Anlayışı 56
Hristiyanlığın Ortaya Çıkmasından Evvel 56
Hristiyanlıktan Sonra 58
Reformasyon Dönemi'nin Din ve Tanrı Anlayışı 79

II. BÖLÜM
İSLAM MEDENİYETİNİN KAYNAKLARI

FELSEFi KAYNAKLAR 85
Akıl Çağı 87
İlk İslam Filozofu: el-Kindî (796! - 866) 87
Ebubekir Zekeriya er-Razî (864!-925!) 89
Fârâbî (870-950) 90
İhvan-ı Safa 92
İbn Sina (980-1037) 94
Sezgi Çağı 95
İbn Sina'dan Sonra 95
Endülüs'te Felsefe 97
İbn Bacce (1077!-1138) 97
İbn Rüşd (1126-1198) 98

SİYASİ KAYNAKLAR 102
İslamî Harekette Yeni Bir Safha: Emevîler Dönemi (661 – 750) 110
İslamî Hareketten İslam Medeniyetine: Abbasîler 114

DİNÎ KAYNAKLAR 136
İslamiyet'te Medeniyete Kaynaklık Eden Dinî Unsurlar 137
Allah Anlayışı 137
Ruh Anlayışı 148

İnsan Anlayışı 152
İrade Hürriyeti Anlayışı 156
a) Hristiyan Dünyasında 156
b) İslam Dünyasında 160
İslam Filozoflarında 160
İslam Âlimlerinde 161

İLMİ KAYNAKLAR 166
İslam Dünyasında İlmî Gelişme 169
Matematik 169
Astronomi 174
Tıp 180
Kimya 185

NETİCE 188
KAYNAKÇA 192
DİZİN 201

Ön Söz

Beni böyle bir çalışma yapmaya sevk eden husus, Hristiyan ve İslam medeniyetlerini karşılaştırmalı bir tarzda ele alan bir eserin Türkçe literatürde bulunmayışı oldu. Bunu ne ölçüde başarabildiğim, okuyucuların takdirine kalmış bir meseledir. Esasen benim de böyle bir iddiam yok. Bu çalışma sahayla alakalı daha titizce ve etraflı çalışmalara vesile olabilirse, benim açımdan maksat hasıl olmuş demektir.

Bu mukayesenin bana göre en başta gelen saiki, her iki medeniyet de benzer kaynaklardan ilham almalarına rağmen, Hristiyan medeniyetinin Skolastiğe kayarak bin yıldan uzun müddet süren bir uyku devresi geçirmesine karşılık, İslam medeniyetinin beş asırdan fazla bir müddet dünya tarihine damgasını vurmasının ve ilmin her şubesinde kalıcı eserler meydana getirmesinin altındaki sebebi araştırmaktı. Bu sebeplerin esas olarak İslam medeniyetine ismini veren İslamiyet'in insan, cemiyet ve ilme bakıştaki farkları olmalıydı. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde bu farkları ortaya koymayı deneyeceğiz.

Çalışmanın her safhasında gerek teknik yardımlarıyla gerekse üslupla alakalı olarak zaman zaman yaptığı ikazlarla bana destek olan sevgili kızım Ayşegül Büşra Paksoy'a teşekkürü borç bilirim.

Giriş

Bu kitapta, Hristiyan ve İslam medeniyetleri, kaynakları itibariyle ve karşılaştırılmalı bir tarzda ele alınacaktır. Her iki medeniyet de milattan sonra ortaya çıkmış olmasına rağmen, kaynakları milattan asırlarca evvele uzanmaktadır. İlk çağların büyük medeniyetleri olan Hint, Mısır, İran ve Yunan medeniyetlerinden her ikisinde de izler bulunmaktadır. Kaynakları aşağı yukarı benzer olmasına karşılık, bunlardan Hristiyan medeniyetinin niçin yaratıcı olamadığı, insanı ve dünyayı aşağıladığı; İslam medeniyetinin ise tersine her sahada devrini çok aşan mahsuller verdiği meselesine cevap aranacaktır.

Kaynaklar incelenirken ilmî kaynaklara sadece İslam medeniyeti açısından temas ettik. Zira Hristiyan medeniyeti, ilimden kaynaklanan bir medeniyet değildi. Dünyayı, gözlem ve deneyi, dolayısıyla da ilmi aşağılayan Platon felsefesi Hristiyan dini ile birleşerek Batı dünyasının bin yıldan fazla bir müddet uyumasına sebep olmuştur. Dolayısıyla biz de dünyayı ve insanı yücelten Rönesans medeniyetini, Hristiyan medeniyetinin sona erdiği ve yeni bir medeniyet çağı olan modern medeniyetin başladığı devir olarak telakki ettik ve bu devreden evvelki Skolastik çağın Hristiyan medeniyetine rengini veren çağ olduğunu belirledik. Zira Hristiyanlığın insanı doğuştan "günahkâr" ve dünyayı değersiz kabul eden anlayışı, ancak Rönesans hareketiyle değişmiş ve yeni bir medeniyet yoluna girilmiştir.

I. BÖLÜM

HRİSTİYAN MEDENİYETİNİN KAYNAKLARI

FELSEFİ KAYNAKLAR

Umumi Olarak

Hristiyan medeniyeti, adından da anlaşılacağı gibi, dinî rengi olan ve Yeni Çağ'ın başlarına kadar da dinin ağırlıklı olarak rol oynadığı bir medeniyettir ama bir medeniyet olması hasebiyle, dinin dışında birtakım kaynakları da vardır. Bunlar da esas olarak Antik Yunan felsefesi gibi felsefi ve ortaya çıktığı coğrafyada hâkim olan devletin gücü ve rejimin karakteri ile alakalı siyasi kaynaklardır. Ama siyasi kaynaklar mevzumuzun dışında olduğu için biz burada sadece felsefi kaynaklarını incelemeye çalışacağız.

Tek tanrılı bir dinin hâkim olduğu bir medeniyetin, antropomorfist (insan biçimci) bir din anlayışının hâkim olduğu bir toplumda ortaya çıkmış bir felsefeden nasıl olup da ilham aldığının cevabı ise, bizatihi bu felsefenin mahiyeti ile açıklanabilir. Antik Yunan felsefesi, dinî bir felsefe olmadığı gibi, herhangi bir rengi de bulunmayan bir felsefedir. Yani Orta Çağ'da ve daha sonraki çağlarda olduğu gibi herhangi bir ekolün hâkim olduğu bir felsefe değildir. Bu felsefede idealizmden materyalizme kadar farklı varlık felsefeleri olduğu gibi, rasyonalizmden ampirizme ve rölativizme kadar değişen bilgi felsefeleri de vardır.

İşte bu çeşitliliği ile Antik felsefe, modern çağlara kadar görülen felsefi cereyanların neredeyse tamamına kaynaklık etmesinden başka -Partistik-Skolastik Dönem'deki- Hristiyan medeniyetine, İslam medeniyetine ve Rönesans'la temeli atılan modern medeniyete de kaynaklık etmiştir. Ne var ki bir hür düşünce faaliyeti olan felsefenin, bir vahiy eseri olan veya olduğunu iddia eden din ile, dinî düşünce ve ideolojiyle zaman zaman ters düşmesi de mümkündür. İşte bu gibi hâllerde ya dinden ya felsefeden taviz verilir ya da her iki düşünce sistemini de yaralamadan bir orta yol bulunmaya çalışılır.

Felsefe, ismine layık şekliyle MÖ 6. asrın başlarında ortaya çıkmıştır ama iki asra yakın bir dönem boyunca Antik Çağ filozoflarının iştigal sahası sadece tabiî âlem olmuş ve bu dönemin felsefesi de varlık felsefesi olarak gelişmiştir. Felsefenin insanlar (mutluluk, fazilet) ve bilgiyle (bilginin kaynağı, gerçekliği, sınırları) uğraşması için,

Sofistleri beklemek gerekmiştir. Sofistlere kadar felsefenin mevzuu sadece varlığın özü ve ilk (ana) maddesi (arkhési) meselesiydi. "Varlığın ilk maddesi nedir? Varlık ezelî midir yoksa sonradan mı meydana gelmiştir?" gibi sualler, bu filozofları işgal etmiş, her biri bunları farklı şekillerde cevaplandırmıştır.

Felsefenin, tabiatı kendisine tek alaka sahası olarak kabul eden bu anlayışı, MÖ 5. asırda Sofistlerin ortaya çıkmasıyla değişmeye başlar. Thales'ten Demokritos'a kadar gelen filozofların, varlığın ilkesi ve esası hakkında ortak bir kanaate varamamış olmaları, Sofistleri tabiat felsefesi hakkında şüpheye düşüren faktör oldu. Onlar her filozofun bu hususta farklı görüşler ortaya koymasını, insanın, varlığın özü ve kaynağının bilgisi hususundaki çaresizliğine vermişler ve bu meseleyi felsefenin sahasından çıkarmışlardır. Sofistlerde, felsefenin merkezinde artık "insan" vardır. Onlar da kendilerinden evvelki varlık filozoflarının yaptığını tersinden yaparak bütün dikkat ve alakalarını insan üzerinde toplamışlar ve varlıkla uğraşmayı faydasız görmüşlerdir. Yine Sofistler, bilgi meselesiyle de meşgul olmuş ve herkes için geçerli objektif, gerçek bir bilginin mümkün olamayacağını ileri sürmüşlerdi.

Sofistleri bu neticeye vardıran şey, yegâne bilgi vasıtamızın duyu organlarımız ve dolayısıyla duyumlarımız olduğu ve duyu algıları da kişiden kişiye değişeceği için, objektif bir bilginin mümkün olamayacağı anlayışıydı. Böylece Sofistlerle beraber felsefe tarihinde "bilgi felsefesi" başlar ve felsefenin sahasına "şüphecilik (Scepticisme)" dâhil olur.

Sofistlerden sonra yetişen Sokrates, kozmoloji sahasında, Sofistlerin şüpheciliğini devam ettirir. "Eşyanın özüne ve başlangıcına ait sorunları çözemiyorsak hiç olmazsa ne olmamız lazım geldiğini, hayatın anlam ve gayesini, ruh için en yüksek iyiyi bilebiliriz ve en sağlam ve faydalı olan da bu bilgidir"[1] der.

Sokrates de esas itibariyle insan ve dolayısıyla ahlak, fazilet ve bilgi felsefeleriyle meşgul olmuştur. Kozmoloji sahasında şüpheci olan Sokrates, ahlak ve bilgi meselesinde bu anlayışta değildir. O, ahlaki fikirlerin bütün ruhların içinde bulunduğuna, herkesin zihninin ha-

[1] Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, Çev. H. Vehbi Eralp, 5. Basım, Sosyal Yayınlar (İstanbul, 1998), s. 42.

kikatle dolu olduğuna, öğretimin ona yabancı hiçbir şey vermediğine ve orada tohum hâlinde olanı uyandırmak, aşılamak, geliştirmekten başka bir şey yapmadığına[2] inanıyordu. Böylece Sokrates, felsefe tarihindeki ilk "doğuştancı (inneiste)" filozof olarak, insanda doğuştan getirilen fikirler olduğuna inanırken, diğer taraftan ahlakı bilgiyle aynîleştirerek insanın ancak bilgi sahibi olmakla ahlaklı olacağını, kimsenin bilerek kötülük yapmayacağını söylemek suretiyle ilk "intellectualiste (zihinci)" filozof olarak "intellectualisme"i, felsefenin sahasına dâhil etmiştir. Yine Sofistlerin ahlakı, ferdi ve ferdin refahını gözettiği hâlde, onun en yüksek derecede insaniyetçi olan ahlakı; genel iyiliği, vatanı ve devleti göz önünde bulundurur.[3]

Felsefenin insan ve toplumla beraber tabiatla da yeniden uğraşmaya başlaması, Sokrates'in talebesi Platon'la başlamış, Platon ve Aristoteles'le beraber maddi ve manevi alanı bütünüyle kucaklayan ve var olan her şeyle meşgul bulunan bir mahiyet kazanmıştı. Tabiatla, insanla, toplumla, devletle, bilgiyle, ahlakla… Dolayısıyla onlarla beraber felsefe tarihinde yeni cereyanlar, yeni ekoller de başlamıştır. Ama her ikisini de sonraki çağlarda birer rehber mevkiine yükselten ve filozoflarca benimsenip takip edilmelerine yol açan, onların asıl, varlığın özü ve esası; maddi ve manevi varlıklar arasındaki münasebetin mahiyeti ile alakalı varlık felsefeleri ve bunun neticesi olarak ortaya çıkan bilgi felsefeleriydi. Antik felsefenin daha sonraki çağlar için yol gösteren ve medeniyetlere ilham veren hatta onların yaratılmasında ehemmiyetli rol oynayan özelliği de esas olarak bu iki filozoftan dolayıdır. Ne var ki bunlardan Platon'da, daha ziyade durgun, çaresiz ve umutsuz toplumlar için sığınılacak entelektüel unsurlar bulunmasına mukabil, Aristoteles'te bilhassa siyaseten güçlü, medenileşme yoluna girmiş ve gelişmeye istekli ve kabiliyetli toplumlara hitap eden unsurlar vardır.

Platon'un "maddi-manevi" düalizminde belirleyicilik rolünü manevi unsura vermesi ve maddi âlemi, maddeyi onun bir yansıması, kopyası olarak görmesi, felsefe tarihinde bugüne kadar şiddetini kaybetmeden gelen bir tartışmayı başlatmış ve filozofların idealist ve materyalist olarak vasıflandırılarak saflaşmalarına sebep olmuştur.

---

2 *Age.,* s. 43.

3 *Age.,* s. 44.

İlk defa Atomcular (MÖ 5. asrın sonlarında) bütün varlığın maddi olduğunu, maddenin de kendiliğinde farksız, sonsuz küçük ve sonsuz sayıda moleküllere ayrılmış bulunduğunu[4], renkler, kokular ve tatların da eşyanın aslında bulunan gerçek şeyler olmayıp, belki de atom hareketi ve duyu organlarımızın tabiatından doğan sübjektif izlenimler olduğunu[5] iddia ediyorlardı. Atomcular, hatta tanrıların bile maddi varlıklar olduğunu ve ölümlüler gibi atomlardan oluştuklarından, hayatları insan hayatından çok daha uzun olmakla beraber, sonunda onların da genel kanuna boyun eğeceklerini[6] söyleyecek kadar da ileri gitmişlerdi. Atomcular bu özellikleriyle tarihteki ilk materyalist filozoflardır.

İdealizmin kurucusu ve en saf temsilcisi olan Platon, varlığın meydana gelmesinde tayin edici unsur olarak gördüğü ilkeye "idea" adını veriyordu. İdealar sadece maddi varlıkların değil, manevi varlıkların da aslı ve temeliydiler. Hatta sadece manevi varlıkların değil; adalet, iyilik, güzellik gibi değerlerin bile idealar âleminde birer aslı ve ilk örnekleri vardı. Böyle olduğu için de duyu organlarımızla algıladığımız âlem, gerçek bir âlem değildi. Bu âlem, idealar âleminin bir kopyası, yansımasıydı.

Platon'un bu varlık felsefesinden birçok şey çıkmaktaydı. Bir kere, görünen -tabiî- âlemdeki bütün varlıkların idealar âleminde birer aslının (mesela bütün insanların "insan ideası"nın, bütün ağaçların "ağaç ideası"nın) bulunduğunu, yani onların asli varlığın yansımaları olduğunu iddia etmesiyle "realist"[7] bir anlayış ortaya koymuştu. Platon, bu cereyanın kurucusu ve felsefe tarihindeki ilk temsilcisiydi ki idealist olmasının zaruri neticesi de bu olacaktı. Varlığın esası ve ilk örneği olan idealar, duyu organlarıyla algılanamayan manevi gerçeklikler olduğu için, onlar hakkında bilgi edinmek ancak akılla, düşünmeyle mümkündü. Bu, onun bilgi teorisinde "saf" bir rasyonalist olmasına yol açmıştı. Zaten dış âlemi bir "hiçlik" derecesine indirdiği için, onunla aramızdaki tek bilgi vasıtası olan algılarımız da birer aldatmacadan ibaret kalıyordu. Yine ruh, daha evvel idealar dünyasına aitken, kötü yönü onu maddi, duyusal isteklere, iştaha götürdüğü

---

4 *Age.*, s. 35.

5 *Age.*, s. 37.

6 *Age.*, s. 37.

7 Antik Çağ filozofları bugün bizim 'idealizm' dediğimiz şeye 'realizm' diyorlardı.

için "Tanrısal dünya" da ruhu ideaları görmekten alıkoymuş, onun yeryüzüne düşerek bir vücutla birleşmesine, böylece ruhla bedenden kurulmuş insanın meydana gelmesine yol açmıştı.[8] Platon, insanın bütün bilgisinin, ruhun idealar âlemindeyken edindiği bilgiler olup, dünyadaki bilmesinin sadece bunların hatırlanması olduğunu söyleyerek katı bir "doğuştan bilgi (innéisme, vehbiye)" taraftarlığına ulaşmıştı.

Platon'un talebesi olan Aristoteles ile beraber felsefenin sahası biraz daha genişler ve teoloji, mantık ve sanatı da içine alır. Aristoteles'in felsefeye getirdiği yenilik sadece bu disiplinin sahasını genişletmekten ibaret değildi. Aristoteles felsefede "ampirizm (deneycilik)" denen metodun da kurucusudur. Bu, yegâne (veya birinci sıradaki) bilgi metodumuzun deney olduğunu iddia eden bir bilgi felsefesidir. Aristoteles'in bunun kadar orijinal olan yönlerinden biri de onun aynı zamanda rasyonalist oluşudur. Ancak onun rasyonalistliği, duyu organlarımızla doğrudan algılayabildiğimiz tabiî âlemi değil, kendisinin 'yer'in zıddı olarak gördüğü ve 'gök' dediği tabiatüstü âlemi anlamanın bir metodudur. Platon'un duyulur (sensible) âlemin dışına ittiği ideaları (Aristoteles, ideaya karşılık olarak 'form' terimini kullanır) Aristoteles cismani varlığın içinde mütalaa etmekle algılayabildiğimiz âleme (maddi dünyaya) "gerçeklik" kazandırdığı gibi, bu âlemi bir gözlem ve deney konusu hâline de getirmiştir. İşte tabiatüstü (gök) âlem için yegâne bilgi vasıtası olarak "akıl"ı kabul eden Aristoteles, "ay altı âlem" dediği tabiî âlem için tek bilgi vasıtası olarak gözlem ve deneyi kabul etmiş, insan zihninin doğuştan bir "tabula rasa (boş levha)" olduğunu söylerken de Platon'un aksine insanda doğuştan (fıtri, vehbi) bilgi olduğu anlayışına karşı çıkmıştır.

İlk İlham Kaynağı: Platon

Hristiyanlık başından beri, Yunan filozoflarından Platon'u takip etti. Platon felsefesinde, Hristiyanlara sempatik gelecek pek çok unsur vardır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Platon varlık felsefesi bakımından "saf" bir idealistti. Yani yegâne gerçek varlık olarak manevi âlemi (ideaları) kabul ediyor ve maddi dünyaya (görünen âleme)

---

[8] Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 4. Baskı, Remzi Kitabevi Yayınları (İstanbul, 1980), s. 64.

II. BÖLÜM

İSLAM MEDENİYETİNİN KAYNAKLARI

FELSEFİ KAYNAKLAR

Umumi Olarak

Bu bölümde, İslam medeniyetine ilham veren felsefi kaynaklardan bahsedilecektir. Bu kaynak tabiî ki yalnız İslam felsefesinin değil, umumi olarak felsefenin de kaynağı olan Antik Yunan medeniyetidir.

Müslümanlar Yunan felsefesiyle temasa geçtiklerinde, Yunan medeniyeti yaratıcılığını çoktan kaybetmişti. MÖ 4. yüzyılda Büyük İskender'in, sonra da Roma'nın hâkimiyetine giren Atina ve çevresinde felsefi yaratıcılık sona ererken, İskenderiye'de MÖ 3. yüzyılda meydana gelen hareket de Roma'nın bölgeye hâkim olmasıyla beraber sükût etti. İşte, Batı'da canlılığını kaybeden Antik Yunan felsefesi, Doğu'da yeni bir medeniyetin inşasında rol oynayacak ve Müslüman filozoflara ilham verecekti. Gerçi, İslam medeniyetinin tek kaynağı Antik Yunan felsefesi değildi. Hatta İslam ilminin gelişmesinde Hint, İran ve İskenderiye'nin oynadığı rol Antik Yunan'dan daha az değildi. Antik felsefenin İslam medeniyetine asıl katkısı, bu medeniyet dünyasındaki hür düşünce atmosferine yaptığı müspet tesirdi.

İslam medeniyeti felsefi bakımdan Antik Yunan'dan kaynaklanmasına rağmen, Antik Yunan felsefesinin İslam medeniyetine tesiri, daha doğrusu, Müslümanların bu felsefeden faydalanması Hristiyanlardan farklı oldu. Hristiyan dünyası MS 13. asra kadar Platon felsefesinden ilham aldı. Bu asırdan itibaren ise, Aristoteles Hristiyanlığın resmî filozofu sayılmaya başlandı. Her iki felsefe de Hristiyan dünyasında hâkim oldukları devrelerde âdeta birer dinî dogma hüviyetine sahip oldular. Müslüman filozoflar ise başlangıçtan itibaren hem Platon hem Aristoteles felsefesine, ama daha çok da Aristoteles felsefesine dayandılar. Ama bunu yaparken ikisini de yanılmaz otoriteler olarak kabul etmediler ve Hristiyan filozofların yaptığı gibi birer "aziz" mertebesine yükseltmediler. Bu şuurlu tavır, onların sadece Antik Yunan medeniyetinin değil, Hint ve İran medeniyetlerinin mirasından da faydalanmalarına imkân sağlamıştır. Hint medeniyetinden matematik ve astronomiyi alırken İran

medeniyetinin edebî mirasından etkilendiler. Böylece, Hristiyan medeniyetinden daha orijinal, daha akılcı ve daha eklektik bir medeniyet vücuda getirdiler.

Dört Halife döneminde Müslümanların hâkimiyetine giren Orta Doğu bölgesinin Antik Yunan felsefesiyle tanışmasının tarihi, milattan evvelki asırlara kadar geri gider. Büyük İskender'le beraber Doğu Akdeniz dünyasının Helenleştirilme vetiresi başlamış, Yunan kültürü Mısır, Suriye ve Irak'ta serpilip yayılmıştı. Antik dünyanın kültürel merkezi hâline gelen İskenderiye'nin zaptı, Arapları Yunan ve Orta Doğu kültürleri ile temasa geçirmişti.[1]

Abbasîlerin hilafeti ele geçirmelerinden sonra Halife Mansur'la beraber başlayan kesif bir tercüme faaliyeti neticesinde Bağdat, Basra ve Kûfe birer ilim ve kültür yuvası hâline gelmişti.[2] Bu devrede Müslümanların Antik Yunan felsefesi ile temasını bilhassa Süryanî mütercimler sağlıyordu. Çünkü Yunanca felsefi eserlerin tercüme edildiği ilk Sami dili, Aramicenin bir lehçesi olan Süryanice idi ve bu dil çok geçmeden bir edebiyat ve felsefe dili hâline gelmişti.[3] Sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda Abbasî idaresi altındaki Suriye Hristiyanları, Aristoteles mantığının rakipsiz üstatlarıydılar. Yine felsefi eğitim bakımından diğer bir verimli merkez Piskopos Barsawma (ö. 458) tarafından Nusaybin'de kurulan Nasturî okuludur ki, bu okulda Yunanca felsefe geleneği için bir oda ayrılmıştır.[4] Abbasî halifelerinin teşvik edip desteklemesiyle, Müslüman filozoflar da bu zengin ilmî ve felsefi mirastan faydalandılar ve onu yeni bir medeniyet kurma yolunda ilerlettiler.

---

1 Macit Fahri, *İslam Felsefesi, Kelâmı ve Tasavvufuna Giriş,* Ter. Şahin Filiz, 4. Baskı, İnsan Yayınları (İstanbul, 2008) s. 23.

2 Cavit Sunar, *İslam'da Felsefe ve Farabî-I,* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları (Ankara, 1972), s. 42.

3 Cristina D'ancona, "Yunancadan Arapçaya İntikal Eden Miras: Tercüme Edilen Yeni Eflatunculuk" - *İslam Felsefesine Giriş,* Editörler: Peter Adamson, Richard Taylor, Ter. M. Cüneyt Kayra, 2. Baskı, Küre Yayınları (İstanbul, 2008), s. 21.

4 *Age.,* s. 22.

Akıl Çağı

İlk İslam Filozofu: el-Kindî (796! - 866)

Ebu Yusuf Ya'kûb el-Kindî, İslam dünyasının ilk gerçek filozofudur. Hemen bütün İslam felsefesinde olduğu gibi el-Kindî felsefesinde de İslamiyet'ten gelen unsur, varlığın temeli hususundaki anlayış olmuştur. Kindî 'Bir'in her şeyi ilk yaratan olduğunu ve âlemin varlık kazanmasının da 'sudûr' yoluyla değil, daha çok Kur'an'da yer alan yoktan (ex nihilo) yaratma yoluyla gerçekleştiğini söyler.[5] Tabiî ki bu anlayış, kendisinin de ilham aldığı Antik Yunan felsefesinin 'yoktan hiçbir şeyin gelmeyeceği' (ex nihilo nihil) anlayışına ters düşmekteydi. Ne var ki, el-Kindî bu yaratıcının mahiyeti hususunda gene de İslam akaidinden sapma göstermiş, oluş ve bozuluşun mutlak ya da ilk sebebini, gerçek 'Bir' veya 'Sebeplerin Sebebi' olarak belirttikten sonra, onun en dıştaki küre olduğunu söylemiştir.[6]

Hristiyan ve Müslüman filozoflarca Yaratıcı Tanrı düşüncesinin felsefenin sahasına dâhil edilmesi, felsefe bakımından zenginleştirici olmuştur. Bu meseleye yani Tanrı fikrinin felsefe için ehemmiyetine Jaspers de temas eder ve "Tanrı tasavvuru, aynı zamanda her gerçek felsefe yapmaya bir örnektir. Bilginin kesinliğini değil, gerçek ben-oluşa, kendi kararlarımızın hür sahasını getirir, bütün ağırlığı, dünyada sevgi üzerine ve transandansın ve akılda kaybolup giden uzaklığın okunmasına koyar"[7] der. Gerçi Tanrı fikri Antik Yunan düşüncesinde de Ksenophanes'ten beri filozofları işgal etmiştir. Ancak onların tasavvur ettiği Tanrı, dinlerin Tanrı'sından farklıydı. Onlar 'Yaratıcı Tanrı' anlayışına hiçbir zaman ulaşamadılar. Tanrı'nın karşısına hep, kendisi de Tanrı gibi ezelî sayılan kâinatı koydular. Bütün varlığın kaynağı olarak Tanrı fikri ilk defa tek tanrılı dinlere mensup filozoflarca dile getirildi. İslam felsefesinde "yoktan yaratma"yı ifade eden ilk filozof el-Kindî oldu.

el-Kindî dünyanın yoktan yaratılışı, ölümden sonraki dirilişin

---

5 Macit Fahri, *age.,* s. 50.

6 *Age.,* s. 50.

7 Karl Jaspers, *Felsefeye Giriş,* Ter. Mehmet Akalın, 1. Baskı, Hareket Yayınları, (İstanbul, 1971), s. 64.

cismanî oluşu ve peygamberlik gibi hususların, aklî diyalektikle üstesinden gelinebilecek türden olmadığı için, ancak ilahî ilimle anlaşılabileceği kanaatindedir.[8] el-Kindî, aksinin akılla ispatının mümkün olamadığı bu hususlarda tam bir teslimiyet hâlinde dinî dogmaları kabullenirken, ruhun meydana gelişi ve mahiyeti gibi hususlarda filozof tavrını takınır.

Tanrı anlayışında Aristoteles'in tesirinde kalan el-Kindî'nin 'ruh' anlayışında, Platon ve Yeni Platonculuğun tesirleri görülür. Nitekim ruhun Allah'ın özünden 'sudûr' yoluyla türemiş 'ilahî bir öz' olduğu anlayışıyla Plotonius'un,[9] ruhun aklî, gazabî ve şehevî olmak üzere üç parçadan meydana geldiği anlayışıyla da Platon'un izlerini taşır.[10] Yine kozmoloji sahasında Aristoteles ve Batlamyus'un tesiriyle, Dünya'yı küre şeklindeki âlemin merkezi olarak düşünür.[11]

İslam dünyasının bu ilk ve büyük filozofu, hem Platon hem Aristoteles hem de Yeni Platonculuğun kurucusu Plotinus'tan ilham alarak eklektik bir felsefe meydana getirmişti. Yani hiçbir filozofun fanatik bir takipçisi olmamış, gerektiğinde her üçüne de aykırı olarak dinî düşüncenin yanında yer alabilmiştir. Düşünce sistemindeki, "Dünya"nın, kâinatın merkezi oluşu' gibi bazı gayriilmî ve irrasyonel unsurların bulunuşunu da fazla yadırgamamak gerekir. Bunlar İslam filozoflarının örnek aldıkları Aristoteles'te de bulunan yanlış fikirlerdi. Mahiyeti itibariyle deney ve gözlemi yapılamayan bu hususlar varlık felsefesinin konuları gibi düşünüldüğü için, Kindî de bu meselede Antik Yunan filozoflarını takip etmişti. Ancak deney ve gözlemi mümkün olan konularda tam bir ilim adamı gibi hareket etmiştir. Nitekim modern aritmetiğin temellerini atmış olan Kindî, astronomik incelemelerde yararlanılan küresel geometriyi ilk geliştiren kişi oldu.[12]

---

8 Henry Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi-I, Başlangıçtan İbn Rüşd'ün Ölümüne,* Ter. Prof.Dr. Hüseyin Hatemi, 3. Baskı, İletişim Yayınları (İstanbul, 2001), s. 281.

9 Macit Fahri, *age.,* s. 50.

10 *Age.,* s. 51.

11 Peter Adamson, "Kindî ve Yunan Felsefe Geleneğinin Kabulü", *İslam Felsefesine Giriş,* Editörler: Peter Adamson, Richard Taylor, Ter. M. Cüneyt Kayra, s. 47.

12 M. Ali Kettanî, "İslam Bilimlerinin Geçmişine Toplu Bir Bakış", *İslam ve Bilim Tartışmaları,* 2. Baskı, Etkileşim Yayınları (İstanbul, 2007), s. 189.

Ebubekir Zekeriya er-Razî (864!-925!)

İranlı bir filozof olan er-Razî aslında filozof olmaktan çok tabip, fizikçi ve kimyacıdır. Batı Avrupa'da "Rhazes" olarak bilinir. Kendisi deney ve tümevarım (istikra) metodunu ilk olarak kullanan İslam filozofudur. Dolayısıyla bilginin duyumdan ibaret olduğunu müdafaa eden felsefi cereyan olan natüralizmin İslam dünyasındaki temsilcisidir.[13] Tabiat ilimlerindeki vukufu ve bu yoldaki keşifleri, onun bu metodu tek bilgi vasıtası olarak görmesine yol açtı. Razi fizikte ışığın kırılmasını ilk gösteren kişi olmuş, boşluktaki çekimin varlığını ispatlamaya çalışmıştır.[14] Çiçek hastalığı ile alakalı yazdığı kitap bu sahadaki ilk kitap olup, Latince ve diğer Avrupa dillerinde bir düzineden fazla tercümesi bulunmaktadır.[15]

er-Razî natüralist bir filozof olmakla beraber saf bir natüralist değildi. O da el-Kindî gibi eklektik bir filozoftu. Nitekim maddi bilgi elde etmede, dış dünyayı incelemede tamamen duyum ve deneye dayanma taraftarı olan Razî, maddi olmayan bir sahayı da kabul eder ve Tanrı ve Nefsin (ruhun) ezelî varlıklar olduğunu ve bunların diğer ezelî varlıklar olan Zaman, Mekân ve Madde ile beraber, bildiğimiz âlemi ortaya çıkardığını söyler.[16] Antik felsefede ittifak edilen hususlarda Razî de farklı düşünmez. O da "âlemin ezelîliği", "ruhların kâinat ruhunun birer parçası olduğu" şeklindeki Yunan felsefi düşüncelerini kabul eder. Bilgilerimizin duyum ve deneyden geldiği anlayışıyla Aristoteles'i takip eden Razî, ruhun muhteviyatı hususunda Platon'a uyar. Ruhun ölümsüz bir eleman olarak zekâ yahut aklı ihtiva ettiğini söyleyen Platon[17] gibi o da Yaratıcı'nın ruha aklı gönderdiğini ve bunun ruhu uyuşukluğundan kurtarmak ve ona buranın gerçek yurdu olmadığını göstermek olduğunu ifade eder.[18]

---

13 Necip Taylan, *Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi- Kaynakları, Temsilcileri, Tesirleri,* 7. Basım, Ensar Yayınları (İstanbul, 2011), s. 130.

14 *Age.,* s. 130.

15 *İslam Felsefesi Tarihi-I,* Editörler: Seyyid Hüseyin Nasr-Oliver Leaman, Tercüme edenler: Şamil Öçal-Hasan Tuncay Başoğlu, 2. Baskı, Açılım Kitap Yayınları (İstanbul, 2011), s. 238.

16 *Age.,* s. 130.

17 Alfred Weber, *age.,* s. 63.

18 Henry Corbin, *age.,* s. 257

DİZİN

A

Abdullah bin Ali 117
Agrippina 41, 67
Ağlebîler Devleti 124
Albatagnius 177
Alhazen 129
Ali İbn İsa 181
Ali İbn Yunus 129
Ammonios Sakkas 22
ampirizm 15, 19
Amr İbnü'l As 115
Anglikanizm 81
Antinous 43
Antiokheia 68, 69
Antoninuslar 42
antropomorfist 15, 48, 49, 50, 54, 56, 138, 188
antropopatist 50
Apollon 68
apolojist 20
Arami 112
araz 93
Aristoteles 17, 19, 23, 26-31, 33-35, 48, 51-55, 85, 86, 88-95, 99, 100, 104, 134, 138, 140, 151, 158, 168, 175, 178, 194, 196
Arius 74, 75, 76
Ariusçuluk (Arianizm) 74
Arkesilaos 55
Arşimet 167, 168
Artemis 49
Athanasius 74, 75
Atomcular 18
Augustus 38, 39, 57, 58
Auvergneli Guillaume 28
Averroes 98
ay altı âlem 19, 53
Aziz Justin 21, 22, 70
Aziz Markos 71

B

Babek 121
Bağdat 86, 92, 93, 95, 96, 118, 119, 122, 124, 125, 127-130, 168, 171, 176, 180, 182, 183, 191
Bağdat Nizamiyesi 128
Barnabas 68
Basit Varlık 95
Batlamyus 88, 168, 177, 179
Baucalis 71
Bavyeralı Ludvig 32
Berberî 116, 117
Beytü'l-Hikme 118, 119, 180
bilgi felsefesi 16
bilkuvve 93
Boethius 25, 26, 32
Budda 72
Budist 112
Buyîler 128
Büveyhîler 125, 128
Büyük İskender 85, 86, 131, 166

C

Cabir İbn Hayyan 185
Cafer el-Mütevekkil Billâh 123
Cafer es-Sadık 124
Caligula 40, 41, 66
Calinus (Galenos) 183
Carra de Vaux 173
Celaleddin Takvimi 178
Celestine 76
Cemel Vakası 110
Cermanya 73
Cevher 93
cizye 112
Claudius 40, 41, 66, 67

Commodus 44
Cosimo de Medici 34
cüz'îler 32, 90, 99, 101

Ç

çarmıh 38

D

Demiurgos 52, 70
Demokritos 16, 156
determinizm 91
Diocletianus 73, 74
Diveskarid 168
Doğu Hristiyanlığı 110
doğuştancı (inneiste) 17
Domitianus 42
Dört Yüzler Konseyi 51
Drusilla 40

E

Ebionitler 63
Ebu Cafer Mansur 117
Ebu'l Abbas Abdullah 117
Ebu'l-Muzaffer Îsfizarî, Îbn Necib'ul-Vasıfî 128
Ebu'l-Vefa el-Buzcanî 173
Ebu Müslim 117, 118, 120, 121
Ebumüslimiyye 121
Efes Konsili 77
ehlibeyt 118
el-Battani 172
el-Birunî 127,173, 174, 177
el Ferganî 176
el-Harizmi 129, 170
el-Kâşi 174
el-Kelsadî 174
el-Kindî 7, 87, 88, 89, 149, 172, 173, 176, 179
el-Muiz 125
emanation 71
Emevîler 7, 110-113, 120, 132, 136, 164, 168, 199
Empedokles 34
Endülüs 7, 96-99, 119, 120, 129, 168, 191
Endülüs Emevî Devleti 119
Engizisyon 35, 46, 186
ensest 66
Epikuros 156
Episkopos 70
Esenîler 62
Eşnas 123
Etiyopya 132
Evrensel Tanrıça 40
Evs 107
Evtiches 77
ex nihilo 22, 87, 90, 92

F

faal akıl 94, 98
Fatımî 124, 125
ferdî varlıklar 53
Ferisîler 62, 63
Firdevsî 127
Flaviuslar Hanedanı 41
Flavius Valerius Constantinus 45
form 19, 26, 95, 99, 138
Fransisken 30, 32

G

Gaius 66
Galenos 168, 181, 183, 184
Galerius 73
Galilei 35
Galya 44, 73, 157
Gassendi 34
Gazneliler 127
Gazzâlî 97, 141, 142, 150-152, 194
Geber 185
General Tahir 122
George Sarton 173
Germanicus 67
Giordano Bruno 35
gnosis 70
Gnostisizm 64
Gök Tanrıçası 56
Gregoryen 129, 178
güneş 31, 176

H

Haccac 113
Hadrian 42, 43, 44
Halid bin Velid 107, 108
Halife Abdülmelik 112, 113
Halife Emin 93
Halife II. Ömer 112
Halk dini 49
Hamedîler 168
Harice bin Ebi Habibe 115
Hâricî 115, 116, 164
Hazrec 107
Helenistik 37, 54, 55, 65, 113, 162
heliosentrik 35, 175
Heraklit 72
Heraklius 113
Hercules 44
heretik 71, 74, 75, 76, 77, 82, 112
Hesiod 50
Hicaz 107, 108, 136, 165, 190
Hipokrat 168
Hireliler 107
Homeros 50
hristos 71
Hunain İbn İshak 119, 180, 181
Hurremiyye 121
Hülâgû 179
Hz. Ali 110, 111, 115, 116, 118
Hz. Hasan 110, 118
Hz. Hüseyin 111, 116, 121, 123
Hz. İsa 37, 38, 39, 111, 144, 156, 188
Hz. Ömer 107

I

Îbn Necib'ul-Vasıfî 128
II. Hakem 168
II. Theodosius 77
İgnatius 69
İmparator Decius 73
İznik Konsili 75, 76

İ

İbn Bacce 7, 97, 98, 100, 194
İbn Cebirol 98
İbn Cessar 181, 182
İbn Haldun 126, 195
İbn Me'mun 98, 161
İbn Mülcem 115
İbn Rüşd 7, 88, 97, 98, 99, 100, 101, 140, 193
İbn Said 167
İbn Sina 7, 93-95, 97, 98, 140-142, 150, 160, 161, 181, 183-185, 193, 195, 198, 199
İbnu'l Heysem 174
İbnu'l Nefis 185
İbrahim el-Zerkali 129
idea 18, 52
idealizm 15, 18
İdrisîler Devleti 121
İfrikiyye 121
İhşidîler Devleti 125
İhvan-ı Safa 7, 92, 93, 197
ikon 111
ilk günah 29
İlk Muharrik 91
immanent 54
insanlık ruhu 99
intellectualiste (zihinci) 17
İsmailiye 124
İşrakîlik 96

J

Johannes Duns Scotus 31
Judaea 62
Justinus 21, 69, 70
Justus Lipsius 34

K

Kadıköy Konsili 78
Kalvenizm 81
Kanun fi't-Tıb 183
Karl Jaspers 87
katakomp 65
kavram realizmi 25
Kayafa 63
Keldanî 168

Kerbela 111, 116, 123
Kıptî 114
Kiros 114
Kitabu'ş Şifa 183
Kitabü'l Havi 182
Kitabü'l Mansurî 182
Klemens 22, 72
Konstantin 23, 45, 47, 74, 75
Kopernik 35, 175, 177, 179, 186
Kopt 130
kozmoloji 16, 88
Kral Davut 59
Ksenofanes 50, 51, 137
Kudüs 21, 37, 38, 156
kuruluk tanrısı 56
Kuteybe bin Müslim 113
Kutsal Ruh 46, 62, 65, 69, 79, 81
küllîler 25, 27, 28, 29, 31, 32, 90, 99

L

Lisika 66

M

Machiavelli 109, 197
Makedonya İmparatorluğu 55
M. Ali Kettanî 88, 171, 172
Maniheizm 64
Mankeh 181
Marcion 70
Marcus Aurelius 44, 70
Marsilio Ficino 34
Martin 41, 64, 71, 80, 186, 194, 197
Martin Luther 80, 186, 194
materyalizm 15
Mehdilik 47, 146
Me'mun 93, 98, 118, 121-123, 161, 162, 168, 170, 175, 176, 180
Mesalina 66, 67
Mesih 59, 62, 66, 69, 80, 116, 146, 195
Mesleme İbn Ahmed 129
Messalina 41
meşşaî 92
metafizik 30, 32, 34, 55, 93, 159, 174
mevâlî 112
Milano Fermanı 45, 74
mistisizm 37
monofizit 77, 78, 111, 112
Montaigne 34
Muaviye 110, 115, 119, 146
Muhammed bin Toğuç 125
Muhammed İbnü'l-Hişam 130
Muhammed Mehdi 118
Mukanna 121
Muntasır 123, 125
Musa 21, 62, 63, 124, 170, 177
Musa bin Boğa 124
Musta'în 123
Mutadid 171
Mu'tasım 122, 123, 126
Mu'temid 124
Mutez 123
Mu'tezid 124, 125, 171
Mutezile 123, 161
Mutezilî 122
mücerret Tanrı 38, 46, 106, 137, 147, 166
Mühtedi 123, 124
Müktefi 125
mümkün 16, 31, 36, 40, 88, 90, 91, 95, 100, 108, 114, 117, 130, 131, 139, 140, 142, 164, 186, 189

N

Nasır 124
Nasirüddin Tûsî 179
Nasturi 78, 109
natık nefs 98
natüralizm 89
Nefsü'z-Zekiyye 118
nem tanrıçası 56
Neron 41
Nestorius 76, 77
Newton 175, 186
Nicomedia 45
nominalizm 25, 26, 32
Nympha 49

O

Ockhamlı William 31, 32
organik iştihalar 91, 149
Origenes 21, 22, 72
Ortodoks 21, 49

Ö

Öklid 167, 168, 170, 173
Ömer Hayyam 128, 172, 178

P

paganizm 45, 80
Pallas 67
Palmirliler 107
Pantheia 40
Parmenides 34
Partistik 15
Paskalya 62
Pathinus 70
Paulus 41, 59, 64
Pelagian 76
Pelagius 31, 76
Pelagusçuluk 31
Peloponnessos 51, 52
Pentekost 62
Pesah 62
Petrus 27, 41, 62, 66, 144
Petrus Abaelardus 27
Philippos 54
Philon 98, 190
Pierre Charron 34
pironizm 34
Pisagor 92, 93, 137
Piskopos Barsawma 86
Piskoposu 76
Platon 11, 17-23, 25-28, 32, 34, 35, 48, 51-55, 70, 77, 85, 88, 89, 91-96, 98-100, 104, 137-139, 143, 144, 148-150, 152, 157, 186, 188-190, 192
Platoncu 23, 34, 35, 82, 157, 164
Plethon 34
politeist 56, 131
politeizm 53
Pontius Pilatus 38, 63
Prisca 74
Protagoras 51
Ptolemaios Hanedanı 56, 131

R

rafızi 71
rasyonalizm 15
realizm 18, 25
Reform Hareketi 79, 80, 82, 186
religio illicita 21
rkhési 16
Rodinson 109, 197
Roger Bacon 30, 31, 33, 179
Roscelinus 26, 32
rölativizm 15
Rönesans 11, 15, 31, 33-35, 99, 102, 135, 186, 188, 189, 193
Rönesans felsefesi 35
ruh 16, 18, 55, 88, 91, 93, 94, 96, 98, 99, 118, 148-152, 155, 156, 165, 188
Ruhü'l Kudüs 156

S

Sabiîler 169
Sabina 43
Sabit İbn Kurra 171, 177
Sadukîler 62, 63
Saffar 124
Saint Augustinus 23, 28, 29, 31, 77, 78, 79, 81, 157, 164
Saint Paul 41, 63, 66
Saint Thomas 29, 30, 82
Salih İbn Bahle 181
Salisburyli John 27
Samanoğulları 124
Samarra 122, 124
Samiriyye 69
Sanchez 34
Sanskrit 118, 167, 178
Sasaniler 114, 167, 168, 181, 206
Sebt 111
seffah 117
Selevkoslar 58
Septimius Severus 72

Sezar 39, 57, 58
Sıffin Savaşı 110, 115
Siddhanta 118, 167, 170, 175
Simon 41, 42, 44, 70, 71, 144, 192
Simon Magus 70, 71
Sindhind 167, 170
Siryus 66
Sisamlı Aristarkus 175
Skolastik 11, 15, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 165
Skolastik felsefe 28, 35
Sofistler 16, 25, 53, 192
Soisson Sinodu 26
Sokrates 16, 17, 51, 52, 72, 168
Stoacılar 54
Strabo 67
sudûr 22, 87, 88, 94, 97, 100, 139, 142
Suetonius 40
Sultan Mahmut 127
Sultan Mesud 127
suret 93
Sünnet 145, 163
Sünni 116, 125, 128
Süryanice 86
Şavuot 62

Ş

Şehname 127
Şihabuddin Suhreverdi 96, 199
Şii 116, 122, 123, 124, 125, 126
Şu'ubiyye Hareketi"y 120
şüphecilik (Scepticisme) 16

T

tabula rasa 19, 30
Tahirîler Devleti 93
Tanrı 21, 22, 24, 29, 34, 38, 40, 43, 46-57, 59, 65, 67, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 77-81, 87-95, 99, 100, 103, 106, 108, 109, 121, 137-142, 144, 145, 147, 148, 153, 154, 157, 159, 164, 165, 166, 188
taşma 22, 90, 94, 139
temel bir 22
tenâsûh 92
teoloji 19
Teslis 46
Tevvabûn 116
Thales 16
Theodosius 45, 77, 188
Theotokos 77
Thomas Müntzer 81
Tiberius 39
Tolunoğlu Ahmet 123
Traianus 42, 61
Tuğrul Bey 128
Tunuslu İbn Cessar 182
tümeller 25, 29, 138
tümevarım 89

U

Ubeydullah 124
Ulrich Zvingli 81
Utbi 127

Ü

üçlü Tanrı anlayışı 46
üniverseller 25, 29

V

Vaftizci Yahya 58
Valentinus 70
Valeria 74
Veda Hutbesi 103, 104
vehbiye 19
Vespasianus 42
Vincent de Beauvais 28

W

Witelo 130

Y

Yahuda 39, 41, 63
Yahudiler 20, 58, 59, 62, 63, 65, 66, 68, 69, 98, 114, 119, 130, 158, 169, 190
Yahudiye 37

Ya'kub bin Leys 124
Yemen 110, 124
Yeni Ahit 24, 29, 66, 105, 196
Yeni Platoncular 93
Yeni Platonculuk 22, 139, 149
Yer Tanrısı 56
Yeruşalim 62
Yesrib 107
Yezid 111

Z

Zerdüşt dini 110
Zeydîler 124